

TASAVVUF FALSAFASINING TARIXIY TARAQQIYOTI VA UNI O'RGANISHNING FANLARARO METODOLOGIYASI

Tursunkulova Shaxnoza Tuychiyevna

Falsafa fanlari doktori (DSc), professor v.b.

Alfraganus universiteti, Ijtimoiy fanlar kafedrası

E-mail: shaxnozaxon058@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada tasavvufning tarixiy shakllanishi, nazariy jihatlarining yaratilishi va tariqatlari falsafa tarixi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Maqolada tasavvufni faqat shaxsiy soʻfiy tajriba yoki badiiy-poetik hodisaga qisqartirish uning bilish nazariyasi, axloq, borliq talqini va ijtimoiy tarix bilan bogʻliq mazmunini cheklashini asoslaydi. Tasavvuf tarixini chiziqli bosqichlar yigʻindisi emas, matn, amaliyot, maktab va tarixiy muhit oʻzaro taʼsir qiladigan koʻp qatlamli intellektual jarayon sifatida oʻrganishdan iboratligi aytilgan.

Kalit soʻzlar: tasavvuf, falsafa tarixi, fanlararo metodologiya, tariqat.

Kirish

Tasavvuf islom sivilizatsiyasi doirasida shakllangan diniy-maʼrifiy va intellektual anʼana boʻlib, uning tarixini faqat mashhur shayxlar tarjimai holi yoki tariqatlar silsilasi orqali toʻliq izohlab boʻlmaydi. Unda insonning oʻzini anglashi, nafsni tarbiyalashi, bilishning zohiriy va botiniy shakllari, borliq maʼnosi hamda axloqiy masʼuliyat haqidagi savollar oʻzaro tutashadi. Shu bois tasavvuf tarixini falsafa tarixi doirasida oʻrganish matnshunoslik, dinshunoslik, ijtimoiy tarix va adabiyotshunoslik bilan metodologik muloqotni talab etadi.

Muammoning dolzarbligi ikki soddalashtiruvchi qarashni qayta koʻrib chiqishda namoyon boʻladi. Birinchi yondashuv tasavvufni asosan shaxsiy ruhiy kechinma sifatida talqin qilib, uning tushunchaviy va ijtimoiy tuzilishini ikkinchi darajaga tushiradi. Ikkinchisi uni ramzlar va sheʼriy obrazlar majmuasiga tenglashtiradi. Holbuki, soʻfiy matnlarida tajriba nazariy tilda izohlanadi, nazariy

tushunchalar esa muayyan axloqiy-amaliy intizom bilan mustahkamlanadi. Schimmel tasavvuf tarixini ilk ruhiy oqimlardan keyingi tariqatlarga ko'lamli tarixiy jarayon sifatida yoritadi¹. Knish esa tasavvufning shakllanishi, tizimlashuvi va tariqatlar ko'payishini alohida tarixiy muammolar sifatida tahlil qiladi².

Tasavvufiy tafakkur taraqqiyotini bir yo'nalishli evolyutsiya sifatida emas, tarixiy muhitlar va intellektual amaliyotlar o'zaro ta'siridagi jarayon sifatida tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Tasavvufning tarixiy shakllanishi uchun muhim omillarni ajratish, asosiy tushunchalarning tarixiy o'zgaruvchanligini ko'rsatish, manba janrlarining imkoniyat va cheklovlarini belgilash, Markaziy Osiyo an'anasini kengroq islomiy falsafa tarixi bilan qiyoslash maqolamizning asosiy mohiyatini tashkil etadi.

Maqolada asosan tarixiy-qiyosiy, germeneytik, konseptual va manbashunoslik metodlarini uyg'unlashtiradi. Metodologik tamoyil shuki, keyingi davrda shakllangan tariqat tushunchalarini ilk zohidlik muhitiga tayyor holda ko'chirish mumkin emas. Xuddi shuningdek, "tasavvuf"ni yagona, ichki tafovutlarga ega bo'lmagan ta'limot sifatida ko'rsatish tarixiy manzarani soddalashtiradi.

Asosiy mazmuni

Tasavvufning ilk tarixiy ildizlari Qur'on va hadisga tayangan taqvo, zuhd va o'zini nazorat qilish amaliyotlari bilan bog'liq. Biroq uni bitta sana yoki yagona sabab bilan izohlash metodologik jihatdan asosli emas. Musulmonlar jamiyatlarining kengayishi, shahar madaniyatining o'sishi, diniy bilimlarning ixtisoslashuvi va axloqiy poklanishga bo'lgan ehtiyoj bir-biriga ta'sir ko'rsatgan. "Zohidlikdan tasavvufga" o'tish to'g'ri chiziqli bo'ylab kechmagan, zuhd amaliyotlari keyingi davrlarda ham davom etgan, tasavvufiy nazariyalar esa turli hududlarda turlicha rivojlangan.

Knysh ilk zohidlar va dastlabki tasavvufiy muhitlarni, so'ng Bag'dod an'anasida ruhiy tajribani izohlovchi tilning shakllanishini alohida boblarda tahlil

¹ Schimmel A. The Mystery of Numbers. New York. Oxford, Oxford University Press, 1993. – 50 p.

² Кныш А.Д. Мусулманский мистицизм. – М.: С.П.: Дия, 2004. – 464 с.

qiladi³. Bu davrlashtirishni qat'iy, barcha hududlarga birdek tegishli sxema deb emas, tarixiy materialni tartibga solish vositasi sifatida qabul qilish lozim. Junayd Bag'dodiy bilan bog'liq "hushyorlik" yo'nalishi ruhiy tajriba va diniy me'yorlar o'rtasidagi muvozanat muammosini ko'rsatadi. Mansur Halloj merosi esa ruhiy tajriba tilining chegaralari, jamoaviy diniy me'yorlar va shaxsiy idrok o'rtasidagi ziddiyatlarni namoyon etadi. Bu misollar tasavvuf tarixida faqat bir-birini takrorlovchi qarashlar emas, bahs va tafovutlar orqali rivojlangan an'analar mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Hakim Termiziy merosida valoyat va avliyolikning nazariy izohi tasavvufning ichki tushunchaviy tizimi shakllanganini ko'rsatuvchi muhim dalildir.

IX–XII asrlarda tasavvufiy tushunchalar, ruhiy tarbiya tavsiflari va mualliflik risolalari ko'payib, an'ananing o'zini anglash imkoniyatini kuchaytirdi. Keyingi bosqichlarda murshid-murid munosabati, silsila, xonaqoh va tariqat odobi singari strukturaviy shakllar muhimlashdi. Lekin nazariy tizimlashuvni strukturaviy shakllanish bilan bir xil jarayon deb bo'lmaydi, risola yozilishi bilan tariqatning keng ijtimoiy tarmoq sifatida tashkil topishi turli tarixiy sharoitlarga bog'liq.

Knysh tasavvuf an'anasining tizimlashuvi, adabiyot va metafizika bilan aloqasi hamda tariqatlarning ko'payishini alohida tahlil qiladi⁴. Schimmel esa tariqatlar tarixini ruhiy yo'l, ma'naviy tarbiya va ijtimoiy tashkil topish o'rtasidagi munosabat doirasida ko'rsatadi⁵. Ushbu tadqiqotlardan kelib chiqadigan xulosa — tariqatlar tasavvufning yagona mohiyatini o'zgartirmasdan takrorlagan tashkilotlar emas, ular umumiy diniy-axloqiy lug'atni turli tarixiy muhitlarda qayta talqin qilgan.

Markaziy Osiyo tasavvufida Ahmad Yassaviy an'anasi turkiy tildagi hikmatlar va ommaviy axloqiy-ma'rifiy murojaat bilan, Najmiddin Kubro an'anasi ruhiy tajriba va tarbiyaviy intizom bilan, Naqshbandiya esa ichki zikr, kundalik

³ Кныш А.Д. Мусулманский мистицизм. – М.: С.П.: Диля, 2004. – 464 с.

⁴ Кныш А.Д. Мусулманский мистицизм. – М.: С.П.: Диля, 2004. – 464 с.

⁵ Schimmel A. *The Mystery of Numbers*. New York. Oxford, Oxford University Press, 1993. – 50 p.

[https:// confirms.com/](https://confirms.com/)

faoliyat va jamoaviy hayot o'rtasidagi munosabat bilan bog'liq jihatlari orqali ajralib turadi⁶. Bu farqlarni mutlaq qarama-qarshilikka aylantirmaslik zarur: bir tariqat doirasida ham tarixiy davrlar, hududlar va shayxlar o'rtasida tafovutlar mavjud. Tariqat nomining o'zi barcha davr va hududlarda o'zgarmas, yagona amaliyot bo'lganini isbotlamaydi.

Tasavvuf tarixini o'rganishda nazariy risola bilan manoqib yoki she'riy matnning vazifasi farqlanishi kerak. Risola tushunchalarni tartibli izohlashi mumkin, lekin u ham muallifning maqsadi va janr konvensiyalariga bog'liq. Manoqib va tazkiralarda avliyoning ibratli qiyofasi hamda jamoaviy xotira ustun bo'lishi ehtimoli bor, undagi har bir voqeani mustaqil tasdiqlangan tarixiy fakt sifatida qabul qilish to'g'ri emas. She'riy matnda esa majoz, mubolag'a va ramz fikrning asosiy tashuvchisi bo'lishi mumkin. Uni nazariy risoladek so'zma-so'z o'qish matnning ma'no qatlamlarini yo'qotadi.

Fanlararo metodologiya barcha usullarni farqsiz birlashtirish emas, balki har bir usulning dalil doirasini aniqlashdir. Tarixchi matn yaratilgan sharoit va institutsional muhitni tekshiradi, filolog termin, janr va matn variantlarini qiyoslaydi, faylasuf tushunchalar o'rtasidagi mantiqiy aloqani tahlil qiladi, dinshunos diniy tajriba va amaliyotning o'z an'anasi ichidagi ma'nosini hisobga oladi. Ushbu natijalar o'zaro tahlil etilganida tasavvufning ko'p qatlamli manzarasi yuzaga chiqadi.

“Sharq” va “G'arb” tadqiqotlarini ichki jihatdan bir xil ikki maktab sifatida qarama-qarshi qo'yish ham metodologik jihatdan mumkin emas. Mualliflarning nazariy pozitsiyasi, ishlatgan manbalari, tarjima tanlovlari va savollari bir-biridan farq qiladi. Shu sababli ilmiy adabiyotlar sharhi geografik yorliqlar bilan cheklanmasligi, balki aniq tadqiqot savoli va daliliy asoslar bo'yicha qurilishi lozim.

Tasavvuf tarixini shartli ravishda ilk zohidlik, nazariy tizimlashuv va

⁶ Komilov N. Tasavvuf. – T.: Movarounnahr, O'zbekiston, 2009. -140 b., Komilov N. Naqshbandiya. // O'zME, 6. – T.: “O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. - 294 b.

tariqatlar davriga ajratish o'quvchi uchun qulay bo'lishi mumkin. Biroq bu sxema har bir hududda jarayon bir vaqtda kechganini anglatmaydi. Bir joyda nazariy matnlar rivojlangan paytda boshqa hududda mahalliy ruhiy amaliyotlar davom etgan, yangi tariqatlar oldingi an'analarni butunlay bekor qilmagan, ko'pincha ularni qayta sharhlagan. Demak, davrlashtirish mezonlari ochiq ko'rsatilishi zarur, ya'ni matnlarning sanasi, tushunchalar leksikasi, ruhiy amaliyotlar, tariqatlar yoki muayyan hududning ijtimoiy tarixi jihatdan.

Maqolada taklif etilayotgan metodologik jihat to'rt o'lchamni o'zaro aloqada ko'radi: 1) matn va tushunchalar; 2) ruhiy-amaliy intizom; 3) ta'limga oid ma'lumot; 4) siyosiy, iqtisodiy va madaniy muhit. Ushbu o'lchamlarning birortasini mutlaq markazga qo'yish tasavvufning boshqa jihatlarini ko'rmaslikka olib keladi. Masalan, faqat falsafiy risolaga tayanish ommaviy diniy amaliyotni chetda qoldirishi, faqat tariqat silsilasiga e'tibor berish esa tushunchaviy bahslarni yo'qotishi mumkin.

Tasavvufning ijtimoiy mazmunini faqat hokimiyatga qarshilik yoki faqat mavjud tartibni qo'llab-quvvatlash bilan izohlash ham biryoqlamadir. Ayrim shayxlar siyosiy hayotda ham faol bo'lishgan, ayrim jamoalar hokimiyat bilan hamkorlikda bo'lgan, ayrim matnlar esa boylik va mansabga tanqidiy munosabat bildirgan. Bu murakkablikni oldindan belgilangan ideologik reja bilan emas, konkret manba va tarixiy vaziyatlar orqali tahlil qilish kerak.

Tasavvuf falsafasi diniy tajriba, nazariy tafakkur, axloqiy tarbiya, badiiy ifoda va ijtimoiy institutlar o'zaro ta'sirida rivojlangan ko'p qatlamli intellektual an'anadir. Uning tarixini faqat adabiy, diniy yoki ijtimoiy yondashuv orqali izohlash yetarli emas, tarixiy-qiyosiy, germeneytik, konseptual va manbashunoslik tahlillarining bir-birini tekshirishi zarur.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, tasavvuf tarixini qat'iy va chiziqli bosqichlar ketma-ketligi sifatida emas, matn, amaliyot, tariqat va tarixiy muhit o'rtasidagi dinamik munosabatlar maydoni sifatida ko'rish taklif etildi. Bu ta'rif Markaziy Osiyo mutasavviflari merosidagi umumiy axloqiy mavzularni aniqlash bilan birga,

ularning farqli nazariy urg'ularini saqlab qoladi. Kelgusidagi izlanishlarda asl matnlar va tarjimalarni qiyoslash, atamalar tarixini tiklash hamda ta'sir aloqalarini mustaqil dalillar asosida tekshirish istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Schimmel A. The Mystery of Numbers. New York. Oxford, Oxford University Press, 1993. – 50 p.
2. Кныш А.Д. Мусулманский мистицизм. – М.: С.П.: Диля, 2004. – 464 с.
3. Komilov N. Tasavvuf. – T.: Movarounnahr, O'zbekiston, 2009. -140 b.
4. Komilov N. Naqshbandiya. // O'zME, 6. – T.: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. - 294 b.
5. Tursunkulova, S. T. (2024). TASAVVUF FALSAFASINING KO'PMA'NOLI MOHIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(26), 288-292.